

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԱՆՏԻՊ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1821 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԷՆ

Բանալի բառեր՝ Օսմանեան կայսրութիւն, Յունաստան, յոյն ժողովուրդ, 1821 թ. յունական ապստամբութիւն, Կ. Պոլիս, պոլսահայութիւն, ժամանակագրութիւն:

Հետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք 1821 թ. յունական մեծ յեղափոխութեան օրերուն, Կ. Պոլսոյ ու անոր շրջանակին մէջ պատահած դէպքերուն մասին անանուն հեղինակի մը անտիպ ժամանակագրութիւնը, որ կ'ընդգրկէ 30 Յունիս-14 Սեպտ. 1821 ժամանակաշրջանը:

Հրատարակուող գործը արժէքաւոր է անոր համար, որ պատմական իրադարձութիւններով հարուստ ժամանակաշրջան մըն է որ կը վաւերագրէ, մանաւանդ որ նկարագրուող դէպքերուն մասին մեզի հասած հայերէն վկայութիւնները այնքան ալ մեծաթիւ չեն:

Գործին մէջ մանրամասնօրէն նկարագրուած են Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերը ու տրուած են այլ վայրերէ հասած լուրեր: Կան բազում տեղեկութիւններ ճակատամարտերու, ծովային բախումներու, անհատական եւ խմբային սպաննութիւններու, գերեվարումներու, բանտարկութիւններու, թիապարտութեան, ինչքերու բռնագրաւման ու վաճառման, շրջան ընող ստոյգ եւ սուտ լուրերու եւ այլնի մասին:

Այս բոլորէն ակնյայտ կը դառնայ, թէ ինչպիսի վերաբերմունք ունեցած են թրքական իշխանութիւնները Կայսրութեան բնակիչներուն հանդէպ ընդհանրապէս եւ այս պարագային յոյներու հետ մասնաւորապէս, ու այդ բոլորը զուտ ազգային եւ կրօնական պատկանելիութեան պատճառով, այնպէս որ երբեք պատահական չէ, որ Ֆրանսացի մեծ գրողը նոյն այս դէպքերուն առիթով է որ գրած է թէ «Ասկէ թուրքեր անցած են, ամէն ինչ աւերակ է ու մահ»:

Ժամանակագրութենէն կը պարզուի նաեւ, որ պոլսահայութիւնը գերծ չէ մնացած օրուան իրադարձութիւններէն ու ինք եւս, թէկուզ մասնակի, ենթարկուած է հալածանքներու եւ ունեցած է մարդկային զոհեր ու նիւթական վնասներ. ժամանակագիրը քանի մը տեղ յիշատակած է հայերու գլխատման ու «սրակոտոր» սպաննութեան դէպքեր եւ հայութեան առնչուող քանի մը այլ մանրամասնութիւններ:

Բայց ինչ ալ եղած ըլլան հայութեան կորուստները, յոյներու կորուստներուն հետ բաղդատած եղած են անհամեմատ նուազ, որովհետեւ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Կայսրութեան այլ շրջաններուն մէջ ապրող յոյներն էին, որ դարձած էին թուրք կառավարութեան եւ ամբոխին ուղղակի թիրախն ու վրէժխնդրութեան առարկան, մինչ քրիստոնեայ միւս ժողովուրդներուն հանդէպ մասնակի հալածանքը արդէն սովորական էր ու ամէնօրեայ երեւոյթ:

Այլ աղբիւրէ գիտենք, որ 10 Մարտ 1821-ին Բարձր դուռէն հասած հրահանգի մը վրայ օրուայ պատրիարք Պօղոս Ատրիանուպոլսեցին յաջորդ օրն իսկ ամիրաները իր մօտ հրաւիրելով գումարած է մեծ ժողով մը, ուր քննարկուած է քաղաքին մէջ տիրող իրավիճակը, ապա թեմերը ղրկուած յատուկ կոնգակներով թելադրուած է հայութեան հաւատարիմ մնալ տէրութեան եւ խուսափիլ ապստամբներու հետ ոեւէ գործակցութենէ կամ շփումէ:

Քանի մը օր ետք, Բարձր դուռէն Պատրիարքարան հասած այլ հրամանագրով, բոլոր հայերը իրենց գէնքերը յանձնած են պատրիարքարանին, որ իր կարգին ղրկած է զանոնք կառավարութեան:

* * *

Ժամանակագրութիւնը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ փոփոխութեան: Նոյնիսկ չենք նոյնացուցած հանդիպող նոյն բառին կամ անունին տարբեր գրելաձեւերը: Բացած ենք բոլոր յապաւումները, որոնք այնքան բազմաթիւ են, եւ ուղղած ենք կէտադրութիւնը՝ բնագիրը աւելի ընկալելի դարձնելու համար:

Մեր կողմէ աւելցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ միայն եւ փորձած ենք տալ յաճախակիօրէն հանդիպող արաբերէնն ու թրքերէն բառերուն ու եզրերուն բացատրութիւնները: Խուսափած ենք աշխարհագրական բոլոր վայրերուն մասին բացատրութիւններ տալէ, պարզապէս որովհետեւ անոնք ծանօթ բնակավայրեր են:

Գործը առանձին վերնագիր չունի, ու հեղինակը, առանց յառաջաբանի, անմիջապէս սկսած է գէպքերու նկարագրութեան: Բացառուած չէ սակայն, որ գործը թերի հասած ըլլայ մեզի ու պակսող թերթերուն հետ կորսուած ըլլան նաեւ հեղինակին անունն ու գործին վերնագիրը, եթէ անշուշտ ան ի սկզբանէ ունեցած է յատուկ վերնագիր:

Նկատի ունենալով հեղինակին գործածած անթերի գրաբարը, կարելի է ենթադրել, որ ան զարգացած անձնաւորութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ, ու թերեւս եկեղեցական մը: Ան իր անունը երբէք չէ յայտնած, միայն քանի մը անգամ գրած է թաղէ մը այլ թաղ իր տեղափոխութիւններուն մասին: Քանի մը անգամ ալ յի-

շած է իրեն ծանօթ ինչ որ աղայի մը մասին՝ «աղային մերոյ» ձեւով, առանց բացայայտելու անունը կամ այլ մանրամասնութիւններ տալու:

Դէպքերուն ժամանակագրական շարքը քանի մը անգամ խախտած է բնագրին մէջ, երեւի այն պատճառով, որ հեղինակը ինչ որ օրուայ մը յատուկ դէպքերը նկարագրելէ ետք, նախորդ օրերուն պատահած դէպքերու մասին տեղեկանալով, նոր միայն արձանագրած է այդ տեղեկութիւնները իրենց օրերուն յատուկ թուականներուն տակ, որմէ յառաջացած է թուականներու խախտումը:

Հրատարակուող ժամանակագրութեան ձեռագիրը կը պահուի Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին մէջ, Թորոս Ազատեանի ֆոնտ, 77/III: Կը բաղկանայ 18,4×24,3 սմ. 6 թերթերէ: Գրուած է մանր շղագրով ու շագանակագոյն թանաքով: Տողերը խիտ են, յաճախ վերիվայր գրուած, եւ բառերուն մէջ կամ լուսանցքներուն նոր բառեր ու նախադասութիւններ աւելցուած, երբեմն ալ բառեր կամ նախադասութիւններ ջնջուած են, ինչ որ բաւական դժուարացուցած է ընթերցումը:

* * *

ԲՆԱԳԻՐ

|1-ա| Յունիս 30 [1821], խաղաղութիւն եւ լուր չիք, ջրալի անձրեւ բազում ընդ կարկտի կէս ժամ:

Յունիս 1 [1821], խաղաղութեան լուր: Զօրք տաճկաց մտեալ ի Պուղտան¹ փախուցեալ զպէյն եւ զքաղաքն գրաւեալ: Իսկ Մօսկոֆն ոչ թողու զպէյն մտանել ի ներքս սահմանի իւր, վասն որոյ մնայ տատանեալ ի միջոցի անդ, եւ ասեն թէ նոր իմն դեսպան խնդրեալ արքային ի ոռուէ, եւ նա առաքէ զոմն ի միջոցի սակաւ աւուրց գայ ասեն, վասն զի արքայն ոչ հաւանեաց զայս դեսպանն վասն լինելոյ սէրթ² եւ այլն:

2 [Յունիս 1821], խաղաղութիւն:

3 [Յունիս 1821], լուր ի Սպիտակ ծովէ³. շուրջ պատեալ նաւուց արքունի զամենայն պօղազս⁴, վասն որոյ սովամահ եղեալ ամենայն յոյնք որ շրջին ի Սպիտակ ծով, շուրջպատողք են Եգիպտոսի բղեշխն եւ Ճէզայիրի⁵, եւ այլն:

¹ Պուղտան՝ Մոլդաւիոյ տրուած թրքերէն անուանումը:

² Սէրթ թրքերէն՝ խիստ, կոշտ, կարծր:

³ Սպիտակ ծով՝ Միջերկրական ծովուն արաբերէն ու թրքերէն անուանումը:

⁴ Պօղազ թրքերէն՝ նեղուց:

⁵ Ճէզայիր, նկատի ունի Ալեքիան:

կրկին հրաման յարքունուստ առ ազգն իւր ի սաստկացուցումն պահպանութեան գինակրութեան:

Խաղաղութիւն եւ ոչինչ: Յօրմէ յորմէ ետուն հայք 100 մարդ ի սպաս թէրխանէի⁶ տան զոր հանապազ 200 զուռ վարձք աւուր իբր իւրաքանչիւր ումեք 2 զուռ, իսկ ազգ յունաց, զոր հանապազ 1000 զուռ 500 մարդոյ վարձ, բայց ի յունաց ոչ առին մարդ այլ դրամ ժողովրդոց, իսկ հրէաք ետուն մարդ 60, 120 զուռ զօր հանապազ:

Զթէմէսիկ⁷ գտեալ ի գլխատեալսն, պահանջեն արքունիք զդրամն ի պարտատիրաց, միայն 600 քէսէ⁸ թէմէսիկով առնելիք էսնաֆէն⁹ պահանջեն արքունիք, յայսցանէ էսնաֆէ էին ի մէջ մեծի նեղութեան:

Զօր հանապազ գտեալ զչարագործս որք գործեցին յաւուր խռովութեան ի շուկայն ռայայից¹⁰, առաքեն ի պարիսպն խեղդամահ առնել, վասն որոյ բազումք յուղի անկեալ երթային ի Պօլսոյ ի քաղաքն իւրեանց, եւ շատք զելս ճարէին ճանապարհորդութիւն առնել, եւ որք ոչ կարէին ճանապարհորդել սակս գործոյ իւրեանց, ոչ ելեալ ի սենեկէն պանդոկին, ոչ շրջին ի շուկայն, վասն որոյ խաղաղութիւն ի Պօլիս:

4 [Յուլիս 1821], գլխատումն ի Պօլիս 4 եւ 2 ի Խալաթայ¹¹, եւ Յուլիս 5: 6 ի Պօղազ Իշի¹²: Խաղաղութիւն, բայց լուր ոչինչ, յառաջ քան զաւուրս ամսօրեայ, բազում ինչ կարծիւր թէ զբռնաւոր պէյն ըմբռնեալ կամին բերել զկնի սակաւ ինչ աւուր, բայց անցանելոյ բազում աւուրց ստեցաւ, եւ ոչ ոք եկն յայնկոյս, եւ կարծիւր այս եւս, թէ զկնի պայրամ¹³ աւուր կամի մուծանել արքայն ի կարգս զօրաց իւր զնոր ինչ փոփոխութիւն կարգի:

5 [Յուլիս 1821], եւ ի Պօլիս գլխատումն 18: Լուր զի յայսոսիկ աւուր եկեալ թաթար¹⁴ ի Սպիտակ ծովէ, ասէ թէ «24 ժամ պատերազմ եղեւ տաճկաց ընդ յունաց ի ծով Սպիտակ, զհինգ նաւս տաճկաց ի ծով ընկղմեալ, եւ զերկուս ըմբռնեալ, վասն որոյ տաճիկք խնդրեն ի տէրութենէ օգնականութիւն»: Յառաջինն

6 Թէրխանէ, աւելի ճիշդ՝ Թէրսխանէ, թրքերէն՝ նաւարան, նաւաշինարան: Նկատի ունի Ոսկեղջիւրի վրայ գտնուող կառավարական նաւաշինարանը:

7 Թէմէսիկ կամ Թէմէսսիւք, արաբերէն՝ մուրհակ:

8 Քէսէ՝ արաբերէն արմատով թրքերէն, դրամական միաւոր որ հաւասար էր 500 դրուշի:

9 Էսնաֆ արաբերէն՝ միւսնոյն արհեստին հետեողներու խումբ, համաւարուքին, նաեւ՝ արհեստատուներու դասը ընդհանրապէս, ընկերութեան միջակ դասակարգը:

10 Ռայա արաբերէն՝ հպատակ ժողովուրդ, Օսմանեան կայսրութեան ոչ մահմետական ժողովուրդները:

11 Խալաթայ՝ Կ. Պոլսոյ Դալաթիա թաղամասը:

12 Պօղազ Իշի՝ Վոսքոբի թրական անուանումը:

13 Պայրամ թրքերէն՝ տօն:

14 Թաթար թրքերէն՝ սուրհանդակ:

ի մէջ աւուրց Ռամազանի¹⁵ կերպափոխութիւն եղեւ ի մէջ փաշալըլից¹⁶ ի կերպ փիրգիրիյի, յայսամիկ աւուրս ամենեքեայն սկսան զգենուլ զառաջին հանդերձ փաշալըլի:

Ի գիշերի հրկէզ ի Ունխափունն¹⁷, բայց դոյզն եւ հապճեպ շիջուցին:

6 [Յուլիս 1821], թաղեցին զմարմին ղայիխճի¹⁸ Քէլէշին մերոյ:

Յայս օր բերին գերի 73 մարդ յունաց ի Պուղտանէ, եւ փոքր եօթն թօփ¹⁹, եւ թագաւորն ի ալայ քէօշկէն²⁰ ի գնին կայր առ նոսա կապեալ շղթայիւք եւ այլն, եւ ասեն հայ ոմն ԵՌ. (5.000) ղուռլի զգերի մի գնեաց ի բռնաւոր պէյէն զմեծանուն ոմն յազգէն տաճկաց, եւ առաքեալ առ այսր, եւ նորա եկեալ պատմեալ աստ զարարս հային, ուստի ի լեզուս տաճկաց գովութիւն բազում զհայոց, նաեւ ի գնացեալ նաւն կայր բազում յոյն ի սպասաւորութիւն նաւուց, յաւուր միում նորա խորհեցեալ զշարիս գործել զնաւուց, այսինքն՝ հրկիզել զնաւն, զոր լուեալ հայի միոյ, որ գիտակ գոլով լեզուաց նոցա, եկեալ գաղտ պատմեաց նաւավարին, եւ նորա կախմամբ սպան զամենեսին՝ գոլով ԴԿ (121) հոգի եւ այլն:

Այս լուր լսելի եղեւ ի Պօլիս, ուստի ի երեք ամպարը²¹ նաւն կայր 73 ի յունաց սպասաւոր նաւու, առաքեցին ի թէրսխանէն՝ ի տանջանս մահու, եւ այս երեք ամպարը նաւն պատրաստի կայր առաջի Պէշիկդաշին²², այսաւուր լուրն ոչ հանգիտացաւ երիկեան լրոյ, եւ այլն, եւ ասեն տակաւին ոչ պատերազմ եղեւ ի ծով Սպիտակ, բայց զՊուղտանէ համբաւեն գրաւել տաճկաց եւ փախուստ տալ ի պէյին ի վայր բնիկ Պալխանըլիս²³ 3000 զօրօք եւ այլն, եւ խաղաղութիւն ի Պօլիս, եւ թագաւորն գիր առաքեաց ի շուկայն զտանց գլխատելոց որք ի Պօղազ Իշի եւ որք ի Ֆէնէր²⁴, ո՞րք կամի գնել առ նոցա, բայց մի՛ տացեն յունաց գնել, բայց միայն տաճկաց, հայոց, հրէից եւ այլն, եւ համբաւեն զնոր դեսպանին ուռուսաց գալոյ:

¹⁵ Ռամազան՝ իսլամական տոմարի 9-րդ ամիսը, որ յատկացուած կ'ըլլայ ծովապահուպեան:

¹⁶ Հաւանաբար նկատի ունի տարին անգամ մը նահանգներու կառավարիչներու՝ փաշաներու (կուսակալներու) նոր նշանակումները, կամ նոյն նահանգին վրայ անոնց վերանշանակումը:

¹⁷ Ուն խափու՝ Կ. Պոլսոյ դռներէն մին:

¹⁸ Հայիխճի թրքերէն՝ նաւավար:

¹⁹ Թօփ թրքերէն՝ քնդանօք:

²⁰ Ալայ թրքերէն բազմիմաստ բառ՝ զօրագունդ, զինուորական թափօր, հանդէս, քէօշկ՝ կրկին թրքերէն՝ զբօսանոց, ապարանք, ուրեմն ալայ քէօշկ՝ հանդիսութիւններու յատուկ ապարանք:

²¹ Ամպար թրքերէն՝ ամբար, լի՝ պատկանելիութիւն ցոյց տուող թրքերէն մասնիկ, ուրեմն ամպար-լի նաւ՝ ամբարով նաւ, ապրանքատար նաւ:

²² Պէշիկդաշ՝ Կ. Պոլսոյ թաղամասերէն:

²³ Պալխանըլիս (աւելի վար պիտի յիշուի «Պալխանըլիս» ձեւով), նկատի ունի Պալխանները:

²⁴ Ֆէնէր՝ Կ. Պոլսոյ թաղամասերէն, որ ունեցած է հոծ թիւով յոյն բնակչութիւն: Հոն է նաեւ յոյներու Տիեզերական պատրիարքութեան աթոռը:

7 [Յուլիս 1821], գլխատումն 16 ի եօթանասուն երից եկելոց ի Ռումէլլիէ²⁵ ի Յուլիս 6: Տասըն ի Պօլիս, մէկն ի Պէշիկթաշ եւ հինգն ի Պօղազ Իշի եւ այլն: Արքայն պինիշ²⁶ ի Շէմշի փաշայն Իսկիւտարու²⁷, սաստիկ պատուէր եւ գիր վասն այսր ի Պօլիս եւ ի շրջակայս, թէ մի՛ երբէք ելանիցեն կանայք ի տանէ իւրեանց, եւ շրջեսցին աստ եւ անդ եւ ի զբօսանս մնան: Խաղաղութիւն:

|1բ| Յուլիս 6 [1821], զգլուխ թէրճիման²⁸ պէյին որդւոյ Քալիմագիյի²⁹ աքսորելոյ ի Ղայսերի³⁰ յառաջ քան զՄարտ ամսոյ բերին ի Պօլիս: Սուտ է:

Յուլիս 8 [1821], սակաւ ինչ անձրեւ, խաղաղութիւն ի Պօլիս եւ ի շրջակայս, բայց չիք բնաւ լուր հաւաստի, այլ անհամեմատ տարածայնութիւն յոյժ, եւ համբաւ սուտ բազում, քանզի տարածայնութիւն երկեան աւուր՝ ոչ համաձայն գտանի այս աւուր տարածայնութեան, եւ ի միում աւուր հրատարակի, թէ յոյնք որք գտանին ի ծով Սպիտակ, նաւօք բազմօք յաւուրս յայսոսիկ առեալ են զքանի ինչ նաւ տաճկաց, եւ ի միում աւուրն հրատարակի, թէ տակաւին կան մնան ի պօղազ նեղուցի Չանախիսալէսիին³¹, զի յերկիւղէ բազում նաւուցն յունաց՝ ոչ ելանեն անտի եւ յարձակին ի վերայ նոցա: Եւ հրատարակի՝ այլ ինչ աւուր պատերազմեալ են, եւ օսմանցիք զվեց նաւս յունաց այրեալ են, եւ զտասը նաւն ըմբռնեալ բերեն ի Պօլիս, եւ այսպէս տարածայնութիւն անհամեմատ, յորոց ոչ է մարթ ճշգրտել զինչ, եւ յառաջ քան զաւուրս բազում հրատարակեցաւ՝ զօրք տաճկաց մտեալ ի Պուղտան, գրաւեալ են զնա, իսկ ի մտանել նոցա անդ ի փախուստ փութացեալ պէյին՝ գնայ սակաւ ինչ զօրօք, կայ ի Պալիսանըիս ուրեք ինչ, եւ պաշարեալ անդ ի զօրաց տաճկաց, եւ յայլ ինչ աւուր հրատարակի, թէ բերին զգլուխն նորա, եւ յաւուր յայլ ինչ՝ թէ տակաւին ոչ անցին ընդ գետովն Թունային, այլ սպասեալ մնան ի լեռն Պապա Տաղին անուանեալ, այլ այս ինչ յայտ է, թէ տասը գունդ ենիշէրի զօրաց Կ. . . (2000) մարդ յառաջ քան Ջատիկի գնացին ի վերայ պէյին, մինչեւ ցարդ ոչինչ լուր եղեւ զնոցանէ՝ թէ յաղթեցան, եւ թէ յաղթեցին, լսի՝ սակաւուց զհամայնից նոցին մեռան ի միանգամ պատերազմելն ընդ

²⁵ Ռումէլլի՝ Օսմանեան կայսրութեան եւրոպական մասին տրուած ընդհանուր անուանումը, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ Պալբանեան երկիրներու տարածքին:

²⁶ Պինիշ թրքերէն՝ զբօսանքի երթալ, զբօսնուլ, ինչպէս յիշուած է Բանի մը անգամ աւելի վառ՝ «արքայն գնայ ի զբօսանս, այսինքն ի պինիշ»:

²⁷ Իսկիւտար կամ Սկիւտար՝ Կ. Պոլսոյ թաղամասերէն:

²⁸ Թէրճիման արաբերէն՝ քաղաքացի:

²⁹ Քալիմագի Իվանի, Թէրճիման պաշի՝ քաղաքացիներու մեծաւոր: Երէց որդին, որ փոխարինած է զինքն նոյն պաշտօնին վրայ, կը կոչուէր Մօնօգի: Վերջինս գլխատուած է սուլթանին ներկայութեան:

³⁰ Ղայսերի՝ Կեսարիա քաղաքին թրքերէն անուանումը:

³¹ Չանախիսալէ կամ Չանագգալէ, ծանօթ նաեւ Տարտանէլ կամ Գալէի Սուլթանիէ անուններով, պատմական քաղաք Միջերկրական Մովու արեւմտեան կողմը, համանուն նեղուցին վրայ, որ կը միացնէ Եգէական եւ Մարմարա ծովերը:

բռնաւոր պէյին: Բայց արդ, ի բնաւորութենէ ազգին տաճկաց մականբերի, թէ չեն ի յաջողութեամբ, զի թէ էին՝ բազում ինչ յաղթութեան համբաւ սուտս յերկրեալ հրատարակէին, այլ մինչեւ ցարդ ոչ ինչ լսեմ զնոցանէ:

Եւ հրատարակի յոմանց, թէ ընկերացան ընդ պէյին խարատաղցի³² խրվաթք եւ Միւռն սարաֆից³³, եւ Թէփէտէլէննի փաշայն³⁴ ընդ նոցա եւ յառաջ քան զամ մի ողջոյն սկսան պատերազմիլ ընդ Թէփէտէլէննիյին, եւ զօրք բազումք, եւ նաւ արքունի մինչեւ տասը առաքեցին ի վերայ նորա, իսկ այժմ ոչինչ լսի զնոցանէ, այսինքն՝ զնաւուց եւ զզօրաց թէ զի՞ եղեն զնոքա, եւ լսի թէ խառատաղցիք մտեալ ի Պօսնայ պատերազմեցին ընդ տաճկաց, եւ զամենայն տէրութիւնք եւրօպացւոց լռեալ նստին, եւ ոչ մի ինչ լսի զնոցանէ, եւ նաւք նոցա առնեն երթեւեկութիւն ի ծով Սպիտակէ ի Սեւ ծով, եւ անդարձեալ այսօր նաւ մի նէմծէյի³⁵ հանդիպեալ ի Սախըզ³⁶, բերին ի Պօլիս լիմօն բազում, եւ ծախեցին 10 փարա³⁷, որ յառաջ մինչ 60 փարայ ել: Բայց զնաւն ցորենի եկելոց ի Սեւ ծովէ ոչ թողուն երթալ ի ծով Սպիտակ, մի՛ դարձեալ թշնամեաց վաճառեսցի, բայց այս անօգուտ, զի լսի զվերջն ամենայնի, թէ զՔօյոսն գրաւեալ են առնթեր Սելանիկի, յորմէ ելանէ բազում ցորեանսն, եւ զՍելանիկն, քանզի տիւլէր³⁸ քանի մի ի հայոց գնացեալ ի Խաւալեայ³⁹, ուր կամէր շինել ճամբի⁴⁰, եւ ի Միսրէ⁴¹ Մէհմէտ Ալի փաշայն⁴² եգիպտոսի զայսոքիկ տիւլէրս առաքեաց Ղարայ Քէահ[եա] Աբրահամ աղայն⁴³ ի Պօլսոյ անդ:

³² Խարատաղ կամ Ղարատաղ, նկատի ունի Սեւ լեռը՝ Մոնթենէկրօն:

³³ Սարաֆ արաբերէն՝ լումայափոխ, դրամափոխ:

³⁴ Թէփէտէլէննի կամ Թէփէտէլէնի Ալի փաշա՝ Ալպանիոյ կառավարիչ, որ ապստամբած է Օսմ. պետութեան դէմ: Աւելի ետք գլուխը կտրելով 7 Փետր. 1822-ին տարած են Կ. Պօլիս (Աւետիս Պէրպլեւան, Պատմութիւն հայոց, Կ. Պօլիս, տպգր. Պօղոս Քիւրճեան եւ Ընկ., 1871, էջ 175, 466):

³⁵ Նեմծէ կամ Նեմսէ արաբերէն՝ Աստրիա, աստրիացի:

³⁶ Սախըզ կամ Սաքըզ՝ Յունաստանի Քիոս կղզիին թրական անուանումը:

³⁷ Փարա՝ օսմանեան արծաթեայ դրամական միաւոր: Իւստանշիւր 40 փարան հաւասար էր 1 դրուշի:

³⁸ Տիւլէր թրքերէն՝ հիւսն, ատաղձագործ:

³⁹ Նկատի ունի Յունաստանի Գաւալա քաղաքը:

⁴⁰ Ճամբի արաբերէն՝ մզկիթ:

⁴¹ Միսր կամ Մըսրը՝ Եգիպտոս:

⁴² Մուհամմէտ Ալի Փաշա (1769-1849)՝ ազգութեամբ ալպանացի, տիրակալ Եգիպտոսի (1805-1848): Մասնակցած է յոյներու ապստամբութիւնը ճնշող պատերազմական գործողութիւններուն: Եղած է նկուն դիւանագէտ, շինարար ու երկրի զարգացումին հետամուտ կառավարիչ, եւ յաջողած է Եգիպտոսը դարձնել ինքնավար: Իր գործակիցներուն մէջ մեծ եղած է հայերու թիւը, որոնց վստահած է ամենաբարձր պաշտօններ:

⁴³ Ղարայ Քէհեա մահտեսի Աբրահամ աղա՝ պոլսահայ ազգային գործիչ, որ երբ 1820-ին ներազգային վէներո հետեւանով կարգ մը պոլսահայեր բանտարկուած ու աւտորուած են փախկէն, ինք երկօրեայ բանտարկութենէ ետք ազատ արձակուած է շնորհիւ Եգիպտոսի փո-

|2ա| Յուլիս 9 [1821], լսի ստոյգ զամենայն վանս որք 24 թուով ի Այնօրոգ կործանեալ եւ զամենայն կրօնաւորս որք յամենեսին գտանի մինչ տասը հազար զայն ըսպանեալ են զօրք տաճկաց:

Խաղաղութիւն ի Պօլիս եւ ի շրջակայս, սակաւ ինչ ի ծագումն անձրեւ ջրալի, քամի, յայս շաբաթ տրտմութիւն եւ սուգ մեծ անկաւ յայլազգիս եւ ի նախարարս, զի ամենեւին զոչինչ գործք եւ ոչ բանան զբերան, յորմէ յայտ է թէ են ի մէջ մեծի տրտմութեան, քանզի որ նախ յառաջն լուր] եղեւ, թէ յերկուշաբթի Յուլիս 4 եկն նոր դեսպանն, զոր խնդրեաց արքայն ի ուռուսէ՝ ոչ հաւանեալ զառաջինն, այժմ լսի թէ սուտ գալուստ նորին, եւ ասեն թէ պատասխանի գրութեան գրեաց առաքեաց Մօսկօֆն առ տէրութիւնն, ասելով թէ «խնդրեալ են յինչն զայլ ինչ դեսպան, բայց չունիմ զայլ ինչ բաց ի նմանէ, եւ ոչ զայլ ինչ բան ունիմ խօսել, զոր ինչ խօսէ նա, արդ ի գալ գրոյս մինչեւ ի մէջ 24 ժամու եթէ ոչ կատարեսցես զառաջարկեալ խնդիրսն դեսպանիս, ունիմ ընդ քեզ պատերազմ»։ Ի գալ գրոյս ահ մեծ կալաւ զամենայն, եւ նախարարք բազմօք աղաչեցին առ դեսպանն մինչեւ ութն օր վճառել զիրսն ի Յուլիսի 13:

Եւ լսի թէ ամենայն զօրք տաճկաց սպասեալ կան ի Պապա Տաղին, եւ ոչ ոք ի նոցանէ էանց ընդ ջուրն Թունայի, բայց ոչ կան զի պատերազմեսցին ընդ պէյին, եւ ի վերայ նորա յարձակեցին այլ արգելուցուն զյառաջագիմութիւն նորին, եւ ասեն թէ Մօսկովֆն բազում զօրք 50000 ձիաւորաց, 50000 հետեւակաց ունի առ եզերք գետոյն Թունայի, եւ 100 նաւ արքունի ի ծով Սեան, եւ ասեն թէ յայս շաբաթ դեսպանն Անգղիայ եւ Գաղղիայ գնացեալ առ տէրութիւն ասացին թէ «մինչեւ չե՞րք ոչ թողուս զցորենակիր նաւան մեր երթալ յաշխարհ մեր, արդ՝ սովամահ կորնչին բնակիչք մեր», եւ այլն։ Եւ ոչ լսի պատասխանի տէրութեանն, եւ լսի թէ արքունի նաւք ամենայն սպասեալ մնան ի նեղուցն Չանախիսալէսի, ոչ կամին, զի պատերազմեսցին, այլ՝ կան զի ոչ թողուցուն մտանել ի ներքս, քանզի հրատարակի մինչեւ 300 նաւ լինել Չամլըճա⁴⁴, եւ ի Սուսամ կղզին պարիսպ շինեն՝ ասեն զյունաց, եւ այլն:

11 [Յուլիս 1821], համբաւեն, եւ յայս շաբաթ ոչ այլ ինչ համբաւ քան զսա, թէ յերկուշաբթի Յուլիս 3 եկն աստ ոմն առաքեալ ի տէրութենէն Ռուսիայ, եւ եբեր զթուով առ ի նմանէ առ արքայն օսմանեան, թէ՝ «որ ինչ կայ ի թղթիս ի գալ թղթոյս զայնոսիկ մինչեւ ժամ 24 կնքես, ապա թէ ոչ, պատրաստ լեր ի պատերազմ: Նաեւ սիրտ դեսպանին իմոյ վիրաւորեալ համբաւի ի քէն, որպէս եւ իցէ խաղաղես զսիրտ նորա, լուայ եւս թէ առ ահիցս սպանանես զազգն յունաց,

խաբայ Մուհամմէտ Ալի փաշային ծառայող Նէնիպ էֆէնտիի միջամտութեան, ապա նաեւ զերծ մնացած է ախուրէ՝ «Գարաբէնեա մահտեսի Աբրահամ զերծաւ յախորանաց ի շնորհս Մէհմէտ Ալի փաշային Եգիպտոսի, որոյ էր հատապանատ» (**Պէրպէրեան**, նշ. աշխ., էջ 168, 461):

⁴⁴ Չամլըճա՝ Կ. Պոլսոյ թաղամասերէն:

ոչ կամիմ իշխել ի վերայ ռայայից քոց, եթէ արդարութեամբ դատեսցես, ապա եթէ զանմեղ ոք սպանանել՝ ընդ որում հաւատակից իմոյ՝ իշխեմ, եւ այլն»:

Համբաւի Կիրակի Յուլիս 10 ժողովք մեծ ի դուռն եպարքոսին⁴⁵, եւ բղեշխն Պէօյիւքտէրէյի⁴⁶ գնաց յայն ժողով:

Թուղթն ի կողմանէ ռուսայ ասեն գալ Բշ.ի Յուլիս 4: Եշ.ի Յուլիս 7 ժողով վասն այսր, եւ ութն օր խնդրեցին արքունիք տալ ժամանակ, այսինքն՝ Յուլիս 15 վերջին խօսքն տալ նմա: Սակայն ի հասարակութիւն ոչինչ խօսք, եւ արքունիք դադարեցան ի պատժելոյ զոք ի յունաց եւ կամ զիր ինչ առնել յունաց, այսինքն՝ ժողովել զօտարականս եւ այլն, եւ ոչ գործ ինչ յառաջնէին զթշնամեաց եղելոյ ի ծով Սպիտակ կամ Ռումէլի, իբրեւ կամ դադարումն խռովութեան եւ կամ չիք ինչ թշնամի, եւ այս անընդհատ ի Յուլիսէ 1:

Յուլիս 1 [1821], համբաւ այրման նաւուց յունաց, եւ ի 4 գալուստ դեսպանի, յետոյ ստուգեցաւ սուտ, եւ ի 7 զթուղթոյ գալ ասեն:

5 [Յուլիս 1821], դեսպանն Անգղիայ գնաց ի Պէօյիւք Տէրէ դրօշակաւ:

13 [Յուլիս 1821], այս աւուր լուր, ի վաղիւն տալոց են արքունիք պատասխանի գրոյն Ռուսեայ տէրութեան:

Թղթաբեր նաւն Ռուսոյ մինչ մտանէ ի նեղուց Սեւ ծովու, սկսան արձակել ի պարսպաց թօփ, եւ նորա ընդ կրունկն դարձեալ ասաց նոցա «ես ոչնինչ ունիմ, բայց եթէ բերի զթուղթ յարքայէս առ դեսպանն մեր», եւ ի դեսպանէն գնացեալ ասեն զնա ի ներքս, զգիրն դեսպանն ձեռամբ Ֆրանքինիյին առաքեաց առ տէրութիւն օսմանեան ի Յուլիսի 7: Իսկ արքունիք ասացին մինչեւ ութն օր տացուք այդմ պատասխանի, որ լրանայ ի Յուլիսի 14, եւ ասեն ամենեքին պատերազմ, եւ հաշտութիւն յայն օր, այսինքն՝ ի լրանալ ութն աւոր յայտնի, եթէ երեւի պատերազմ լինել, դեսպանն ռուսոյ ելեալ գնայ ամենայն հպատակօք, քանզի երկու նաւ արքունի եկն ի պահպանութիւն դեսպանին ի տէրութենէն իւրմէ, եւ մի՛ այժմ, ահա երեք նաւօք ելեալ երթայ:

Վասն որոյ ի Յուլիս 10 մեծ մէշվէրէթ⁴⁷ ի դուռն եպարքոսին, եւ ի 11 եւ 12 ի շէյխուլ իսլամն⁴⁸ մեծ ժողովք գումարեցաւ նախարարաց:

|2բ| Յուլիս 13 [1821], ամենեւին չիք ինչ լուր ի Սպիտակ ծովէ, իբրեւ տասն օրէ անտի, եւ բազումք համբաւեն զյունաց նաւուց եւ զտաճկաց ասեն ոչ ելին ի նեղուցէն Չանախիսլիսիյին, եւ ամենայն կղզիք ի ծով Սպիտակ ապստամբ, եւ ոչ ի Ռումէլիէ ձայն, եւ ոչ ի Թէփէտէլէնիյէ, եւ ոչ ի Մօռայէ, կարծի թէ յաղթօղք գտան նոցա եւ զոչ մի ի ցորենաբեր նաւուց թողու երթալ, այլ գնէ զցորեանս

⁴⁵ Նոյն օրերուն Օսմանեան կայսրութեան եպարքոսն (վարչապետ) էր Փէփի Սալիհ Փաշան:

⁴⁶ Պէօյիւքտէրէ՝ Կ. Պոլսոյ թաղամասերէն:

⁴⁷ Մէշվէրէթ արաբերէն՝ խորհրդակցութիւն:

⁴⁸ Շէյխուլ Իսլամ՝ իսլամներու շէյխ, կրօնապետ, որուն նստավայրն էր Կ. Պոլիսը: Ան կը զբաղէր կրօնական հարցերով միայն:

նոցա քիլէն⁴⁹ Թ. (9) ղռուշ, էօքիւզ իլիմանիէն մինչեւ 30 եւ աւելի կայր առաջի ամպարին: Խաղաղութիւն: Զարազործ եթէ գտցի առաքեն ի պարիսպն:

Յուլիս 10 [1821], գլխատումն 1 ի Սամաթիայ պախալի⁵⁰ միոյ եւ սրակոտոր հայազգի տիւկէր մէկ շիշման⁵¹ Առաքել ի Չուխուր Չէշմէ: Յուլիս 10 սրակոտոր էսկիճի⁵² հայ եւ միոյ եւս ի Պօլիս:

13 [Յուլիս 1821] 5 յունաց օտարական ի Պօղագիշի գլխատումն, սրակոտոր երկուց ի հայոց ի Պօլիս: Գլխատումն ի Պօլիս 8: Զկնի պայրամ⁵³ աւուր մինչեւ ցօրս էր ի Պօլիս խաղաղութիւն, բայց յայս օր սրիկայք սկիզբն առին գործել զշարութիւն մեռուցանել եւ կողոպտել եւ այլն, վասն որոյ խաղաղութիւն չիք ի Պօլիս:

11 [Յուլիս 1821], զՏանէզի գանձապետ դեսպանին Ռուսիոյ աքսորեցին:

Յուլիս 13 [1821], ի բերանս բոլորից թէ վաղը ոչինչ լինելոց է յայտնի:

14 [Յուլիս 1821], պինիշ արքային ի Կէօկ Սուլի: Ոմն ընթեռնելով զքաղեթայ ասէ. «Երկու միլիոն եւ կէս զօրք շարժեցաւ ի տէրութենէն Ռուսիոյ, որոյ կէս միլիոնն առաքեաց ի կողմն սահմանի առընթեր տաճկաց, եւ զերկուսն յինքեան», եւ ասեն «մինչեւ յովն օր թուղթ խաթայէ եկն ի ուռուսէ առ տէրութիւնն, գուցէ վտանգիցի թղթաբեր նաւն եկելոյ ի Սեւ ծովոյ», եւ ասեն «զԹէփէտէլէննիյէ 200000 զօրօք նստեալ ի մայրաքաղաքն իւր Եանեայ, ունելով ի դրօշակ իւր զխաչ տէրունական»:

Համաբաւ եւ տարաձայնութիւն ամենէցուն այս է թէ այս օր վերջին խօսակցութիւն է, զոր տալոց են դեսպանին Ռուսոյ, կամ ագուցանեն զմուշտակ առ հաշտութիւն⁵⁴ կամ ճանապարհորդեն զնա առ պատերազմի: Սակաւ խաղաղութիւն ի Պօլիս, եւ ոչինչ լուր:

Զաքսորեալ Տանէզիէ ասեն իթլախըն⁵⁵ հանեց արքայն իբրու յանցանքն ներեցի դեսպանին Ռուսիայ:

Արդ, մինչ եկն թղթաբեր նաւն Ռուսիայ, դեսպանն սկսաւ պատրաստիլ ճանապարհորդութեան, որպէսզի զինչս ամենայն առաքէր ի նաւն, որով պատրաստ լինէր գնալ, զոր ի լսել տէրութեան ի Յուլիս 4, որ օր էր գալստեան թղթոյն, զինչսն պալատան Պէյօղլուի առաքէր ի նաւն որ կայր ի Ղուրշուննի մա-

⁴⁹ Քիլէ արաբերէն՝ բոռ, որ կշիռի չափ մըն է ու կը գործածուէր առաւելաբար արմաթի կշռելու: Հաասար էր 293.76 ֆլկրմ.ի:

⁵⁰ Պախալ կամ պաքթալ արաբերէն՝ նպարավանառ:

⁵¹ Շիշման քրքերէն՝ գէր:

⁵² Էսկիճի քրքերէն՝ հնակարկատ:

⁵³ Պայրամ՝ իսլամական տոմարի Ռամազան ամսուայ ծովապահուպեան յաջորդող տօնը:

⁵⁴ Մուշտակ հագցնելը փոխաբերաբար խորհրդանշիչն էր տուեալ անձին հանդէպ գոհունակութեան եւ սիրոյ զգացումին: Սուլթանը մուշտակով է, որ կը պատուէր իր հասատարիմ բարձրաստիճան պաշտօնեաները:

⁵⁵ Իթլախ արաբերէն՝ [ազատ] արձակել:

ղազայն: Ձեռամբ պօստանճի պաշխիյին⁵⁶ յետս դարձուցին արքունիք, ասելով թէ «մինչեւ ութն օր համբերեա՛, զկնի ութն աւուր եթէ ոչ կատարին իրքն՝ գնա՛»:

Այսպէս մնաց նա ի պալատն Պէօյիւք Տէրէի՝ սպասելով աւուրն լրմանն, եւ դեսպանն զթուղթ արքային իւրոյ ետ ի ձեռս դեսպանին Անգղիոյ, առաքեաց առ տէրութիւն օսմանեան, եւ դեսպանն Անգղիոյ յորդորէր զտէրութիւն հաւանութիւն տալ հաշտութեան քան թէ պատերազմի, զի ասէր «եթէ պատերազմիս ընդ նմա, բազում վնաս կրես ի նմանէ, զի նա յոյժ զօրացեալ է, վասն որոյ ոչ կարես դիմանալ ընդ նմա յայնոսիկ աւուրն»: Կրկին թուղթ եկն ի ուռուսէն սուրհանդակաւ, գուցէ գտանիցէ թղթաբեր նաւու, ի թուղթս յայս խռովեալ սրտիւ գրեալ էր բանս, այսինքն՝ «ընդէ՛ր զանուն իմ նախատես եւ օրէ օր կրկնես թուղթ ի շուկայն եւ ի մզկիթն եւ ի պէզէսդէնն⁵⁷, որով անուն իմ յամենայն տէրութիւնս նախատի, ասես թէ «Մօսկօֆն էլի տէ վար, օլմասայրտը ուրումլար այաղայ քալ-քամազլար ըտը»⁵⁸ եւ այլն: Ընդէ՛ր յարուցից ի վերայ քո զազգ յունաց, միթէ կարօ՞տ եմ ես նոցին զօրաց եւ նոցա, եւ միթէ ո՞չ կարեմ բացայայտ գալ ի վերայ քոյ եւ ասել թէ ունիմ պատերազմ ընդ քեզ, միթէ առ այս ո՞չ են բաւական զօրքն իմ, եւ զի՞ մուրացից զօրք յազգէն յունաց, եւ այլն, ահա ի գալ թղթոյն, մինչեւ ժամ 24 կնքես զնիւթսն, ապա թէ ոչ, առաքես զդեսպանն իմ յայնոսիկ աւուրն»: Երկու մանուկ հասակաւ ի հայոց եւ երկու մանուկ ի յունաց, որոց մինն էր փոքրաւոր Երեմիայ եպիսկոպոսին⁵⁹, որ յունաց էր, դարձան ի կրօնս տաճկաց ի Պէյ-քօզ:

15 [Յուլիս 1821], սէլամըլիս⁶⁰ ի Օրթայ Քէօյ, յանցանել տէրութեան հանդիսի առաջի ռայեայից՝ ոչ հրձիգ առնեն զամբաւ գործիս, բայց միայն յանցանելն ընդ այն դրօշակ կարմրագոյն կախեն, եւ զայս առնեն նաեւ յաւուր Ուրբաթու ի ծով զկնի միոյ աւուրն:

Ի գիր ռուսին ասեն գրեալ, թէ «ամենայն փախստեայք ի կրօնս խռովու-

⁵⁶ Պօստանճի պաշի թրքերէն՝ սուլթանական պալատէն ներս կամ անկէ դուրս սուլթանին պատկանող պարտէզներուն վերատեսուչը: Կը զբաղէր նաեւ ապահովական հարցերով:

⁵⁷ Պէզէսդէն պարսկերէն՝ կտաւալաճառներու յատուկ շուկայ:

⁵⁸ Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «Ռուսերուն (Մոսկուայի) ձեռքն ալ կայ, եթէ չըլլար՝ յոյները ոտքի չէին կանգնէր»:

⁵⁹ Խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի Երեմիա Վրդ. Չորուցիի, որուն մասին ամփոփ տեղեկութիւններ տուած է Մկրտիչ Եպսկ. Աղամանի, տես՝ Միաբանք եւ այցելութ հայ երուսաղէմի, Երուսաղէմ, տպարան Մրցոց Յակոբեանց, 1929, էջ 137:

Երեմիա Եպսկ.ի մասին քանի մը աղիթներով գրած է նաեւ Աւետիս Պէրպէրեան որպէս Կ. Պոլսոյ 1820-ական թուականներու ազգային-եկեղեցական վէներուն առնչակից անձնատրոպին, որ անգամ մը այլոց հետ բանտարկուած է բայց անվնաս կրցած է ազատ արձակուիլ, մինչ ընկերակիցները ենթարկուած են մահապատիժի (Պէրպէրեան, նշ. աշխ., էջ 166, 169, 460):

⁶⁰ Սէլամըլիս թրքերէն՝ սուլթանին ուրբաթ օրերու մզկիթ երթալու արարողութիւնը:

թեան եկին առ ինձ գտուն զամենայն փախստէից ընչիւք հանդերձ, խնդրեմ ի քէն, զի իմ եղեն ժողովուրդք, եւ ընդ դրօշակն իմով եւ այլն, եւ յունաց այդր եղելոյ ոչ հատուցանես վնաս ինչ: Համբաւի յեօթանց տէրութեանց բարեխօսել զյունաց, այսինքն՝ յունաց «սուշը աֆէրէ»⁶¹, ի՞նչ իրաւամբ գլխատես եւ կախես, թէ են ապստամբք, խնդրեցիր զնոսա առ քեզ եւ հարցիր թէ ընդե՞ր ապստամբեցիր»:

Ձգի գլխատելոցն սկիզբն առին ի Յուլիսէ ընկենու: Զտէրութիւն պարսիս ասեն գալ մինչեւ ի կողմանս Բաբելօնի: Ասեն զբանէ տէրութեան Մօսկօֆի որ առ տէրութեան տաճկաց, թէ «զինչէ՞» երկիր, եթէ ոչ գործ Աստուծոյ, ուստի ոչ էք թագաւոր ի վերայ երկրի, այլ ի վերայ մարդկան, եւ զայս ոչ բռնութեամբ թագաւորելով ի վերայ նոցա, այլ կամօք նոցին, վասն որոյ որ եւ իցէ մարդ ի բնակչաց իմոց, եթէ հաճեսցի ընդ քոյով տէրութեամբ լինել, եւ սիրէ զքեզ թագաւորեա՛ ի վերայ նոցա, մնալով նոցա հանապազ այսպէս որ եւ իցէ մարդ ի բնակչաց քոց հաւանողաց ինձ ոչ իւրուք արգել, այլ բնակելով նոցա յիւրում տեղուշ, թագաւորեմ ի վերայ նոցա»:

|Յա|Յուլիս 15 [1821], տէրութիւն եհարց գլխաւորացն ենիչէրի զօրաց, «ի՞նչ կամիր, ահա թշնամիր, որ այն ինքն է Մոսկօֆն, կամի յառնել ի վերայ մեր, զի արասցուք», նոքա ասացին. «մեզ հաճոյ է ամենայն ինչ՝ որպէս եւ կամի առնել արքայն մեր, ամենայն յօժարութեամբ կամակցիմք արքային մերոյ»:

Ի բերանս բոլորեցուն տաճկաց յաճախեր «եթէ առանց վնասու անցուցանեմք զայս երեսն եւ վեց ամս, որ է տաճկաց թիւ 1236⁶², ժամանակ ինչ վայելեմք զտէրութիւն մեր», իսկ ո բնաւորութիւն նիւթոյս հացն էր սեւագոյն յոյժ, մինչ ոչ կարեր ոք ուտել, ոչ զհասարակն, այլ եւ ոչ զֆրանճէլան⁶³, զի էր սեւագոյն քան զհացն հասարակի առաջնոյն, իսկ ի գալ բազում նաւուց ցորենոյ, որով ամենայն շտեմարանք լցան, եւ եկեալք կանգնեցան լի, եւ յեկելոց անտի բաժանէին ի տէյիրմէնսն⁶⁴, ուստի յայսոսիկ աւուրս սպիտակեցուցին զհացն մինչեւ նմանեցուցանել ընդ առաջնոյ որակութեամբ ամենայն փութով: Յայսոսիկ աւուրս զինուորեալ շրջին ազգ տաճկաց, թէպէտ զինուորեալք էին յառաջն, բայց դէմք ահեղք, եւ աչք բոցակնացայտ երեւեցուցանէին ի վերայ ռայայից, վասն որոյ ի մէջ մեծի յերկիւղի կան ռայայք, հրէայք ի մէջ էին մեծի ուրախութեան, իբրեւ տեսանէին զազգ յունաց, եւ եթէ խօսակցիլ դիպէր՝ գոչէին «խըյէնէթ» կամ «կեաւուր օղլու»⁶⁵, եւ ի զննին լինելն գլխատելոց, յաճախէին բանս անարգագոյնս ասելով

⁶¹ Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «սխալները (մեղքերը) ներէ՛»:

⁶² Իսլամական Հինգի տոմարի 1236 տարին, որ կը համապատասխանէ քրիստոնէական 8 Հոկտ. 1820-26 Սեպտ. 1821-ին:

⁶³ Հաւանաբար նկատի ունի ֆրանկներու՝ եւրոպացիներու յատուկ հացը:

⁶⁴ Տէյիրմէն թրքերէն՝ ջաղաց:

⁶⁵ «Խըյէնէթ» արաբերէն՝ դաւաճանութիւն, «կեաւուր օղլու» թրքերէն՝ անհաւատի որդի:

«փաթիշահ խըյանէթի»⁶⁶, իսկ մեծամեծք նոցա ուրախ երեսօք շրջին եւ զգեստ նորագոյնս, զի զօրութիւնք յունաց անցան առ նոսա, քանզի զինչս տանց գլխատելոց ի վճռել արքունեաց ոչ ոք գնէր՝ բաց ի նոցանէ, եւ այն սակաւագին, զպղնձեայ անօթս երկու դահեկանի, կշռէին զկշիռ, յայսցանէ յոյժ փարթամացեալք զօրանային յոյժ:

Ոչինչ լուր զնաւուցն յունաց եղելոյ ի ծով Սպիտակ եւ զպէյէն Պուղտանու:

Յուլիս 14 [1821], յառաջ քան զպինիշ արքային միւթէքէլիմէ ի մապէյն⁶⁷ դեսպանք գլխաւոր տէրութեանց, այսինքն Գաղիոյ, Անգղիոյ, Ռուսիոյ, Գերմանիոյ ասացին ցնախարարսըն արքունիս, յասել առ նոսա արքունի նախարարաց, թէ ասէ արքայն մեր, յանցանք իմ զի՞նչ է, որ ռուսն եւ եօթանեքին դուք յարուցեալ էք ի վերայ իմ: Ահա զոր ինչ ես դաշնագրեցի, զնա տամ ռուսին, իսկ ռուսն խնդրէր զդաշնագրութիւն սուլթան Սէլիմին, եւ միաբերան ամե[նէ]քին ասացեալ են, «արքայն ձեր ի՞նչ է, եթէ է թագաւոր, եւ մեք եւս, մեք ո՞չ կարեմք մեռուցանել զմարդ, միթէ սպանանել զմարդ դժուարի՞ն իմն է, այլ՝ եթէ քննելով ընդ ամենայնիւ գտանեմք զայր ոք արժանի մահո՞ւ մեռուցանեմք, իսկ արքայն ձեր զի՞նչ, եթէ է թագաւոր, չէ, զի զոր գործէ՞ ոչ իւրք է գործ թագաւորի, ո՞չ ճանաչէ զԱստուած, եւ ո՞չ երկնչի ի նմանէ, որով իրաւամբ մեռոյց զայսքան մարդիքս ի յունաց, ե՞րբ խնդրեաց զնոսա առ ինքն, եւ եհարց թէ ընդէ՞ր ապստամբեցիք, որով ստուգեաց զչարիս նոցա, ո՞չ այսպէս, եւ այլ ըմբռնեալ զորն եւ կամի մատնէ ի բանտ, կախէ, եւ գլխատէ, եւ գրաւէ զինչս ամենայն ի գանձ իւր, միթէ այսոքիկ գո՞րծ են թագաւորի, այլ մեք ոչ հաճիմք ընդ այսպիսեաց, եւ ոչ ընդունիմք զայսպիսի անվայելուչ գործս գործելոյ ի թագաւորէ»:

Իսկ դեսպանն ռուսոյ ասացեալ է զբան արքային իւրոյ, թէ «ընդէ՞ր հրատարակես զանունն իմ ի պէտէստէնն եւ ի շուկայն եւ ի մզկիթսն, թէ նա յարոյց զազգ յունաց, ընդէ՞ր առնեմ զայսպիսիս, միթէ բաւականութեամբ ո՞չ կարեմ ընկճել զքեզ եւ ձեռամբ իմով առնել զօրօք իմովք եւեթ, ընդէ՞ր կարօտացայց այլոց, երկնչի՞մ արդեօք ի քէն ասել թէ ունիմ ընդ քեզ պատերազմ, ընդէ՞ր յարուցից զազգ յունաց, եւ ոչք են որք ապստամբեցին, միթէ խնդրելով իմ ի քէն զպարտս քո արժա՞ն է քեզ դնել ի վերայ անպարտից զապստամբ անուն կախել, գլխատել եւ զինչս գրաւել ի գանձ իւր, ահա որ ինչ կայ ի թղթիս կնքեա՛, ապա թէ ոչ առաքեա՛ զդեսպանն իմ»։ Եւ արքունիք բազումս աղաչելով վեց օր եւս խնդրեցին, եւ զկնի վեց աւուր տան պատասխանի։ Իսկ դեսպանն Անգղիոյ յորդորէր զարքունիս հաշտիլ եւ տալ զխնդրուածսն Մօսկոֆին, ապա եթէ բանայցես պատերազմ ոչ դիւրաւ զեր[ծ]անիս ի ձեռանէ նորա, այլ բազումս վնասես,

⁶⁶ «Փաթիշահ խըյանէթի» թրքերէն՝ քաղաւորին դաւանանող։

⁶⁷ Մապէյն, նկատի ունի սուլթանական պալատը։

իսկ նախարարք հաճէին տալ զխնդիրսն, բայց կամք արքային ոչ հաճէր զառաջին դաշն արարելոյ ի սուլթան Սէլիմէ, այլ զոր արար ինքն, զի ասէր «զի՞նչ դաշն արարի ընդ նմա յառաջ քան զմիւթէրիքէին»⁶⁸ զնա տամ, եւ առաւել ինչ ոչ», այլ նախարարք զհնարս գտանել որոնէին կամաց արքային ի հաճութիւն:

|Յբ| Յուլիս 14 [1821], զկնի այսր ժամ 5 գնաց արքայն մեծաւ հանդիսիւ ի Կեօկսու ի զբօսանս, կամ ըստ ոմանց՝ խորհել անդ խորհուր[դ] ընդ նախարարսն, եւ արքունիք եւ վասն այն երկարաձգէին զօրն, զի անցցէ զ0գ[ո]ստոս ամիսն, աւուր պատերազմի, զի յանցանելն նորին բացայայտ ասասցէ. «ահա ո՛չ տամ զխնդիրդ, ունիմ պատերազմ, զկնի Մարտ ամսոյ», զսա գիտելով Մօսկօֆին սաստկացուցանէ զհարցանելն իւր, թէ ոչ անցուցէ զ0գոստոս ամիսն:

ԶՊաղտասար աղայն՝ որդին Գասպար աղային ազատեցին ի բանտէ:

15 [Յուլիս 1821], պատրիարզն յունաց գնաց ի դուռն, աղաչեաց տէրութեան ներել զյանցանս ապստամբաց Սպիտակ ծովու եւ ութսուն կարգաւորաց զգեցոյց տէրութեան խաֆռան, առաջնորդ լինել նոցա, երթալ անդ եւ զսպել, եւ հնազանդեցուցանել տէրութեան, այսպէս արարեալ տէրութեան գրեաց զյանցանս նոցին, եւ առաքեաց ի նոսա զվարդապետսն եւ այլն, եւ լսի զՄօսկօֆէն վեց տարի եւս միւթարիքէ առնել եւ այլն, լսի թէ չորս հազար մարդ կայ ի բանտի պարութիւնէն⁶⁹ Սիմօն աղային⁷⁰, յորոց ոմանք են եւրոպացւոց տէրութեանց, վասն որոյ ի խնդրել նոցա հրամայեաց տէրութիւն իւրաքանչիւր դեսպանաց երթալ ի նմին, որք գտանինն անդ, որք ընդ տէրութեամբ իւրեանց են՝ առնուցուն: Խաղաղութիւն ի Պօլիս⁷¹:

Յոմանց լսի՝ արքայն հրամ[ան] առաքեաց պատրիարգին, թէ ըուսում⁷² եղեալ փոփոխութիւն մետրապօլիտաց, կամ թէ փոխանակ կախեալ մետրապօլիտաց առաքես մետրապօլիտ զայլ ոք:

Խաղաղութիւն ի Պօլիս, բայց լռութիւն մեծ, զի չիք գործ ինչ եւ լուր դիտողութեան, եւ ի մէջ մեծի տրտմութեան նախարարք:

17 [Յուլիս 1821], Վարդապետի Կիրակի, խաղաղութիւն ի Պօլիս, երկու ինչ լսելի լինէր ի հասարակութենէ, յոմանց թէ կարծէ պատերազմ եւ յոմանց թէ կարծէ հաշտութիւն, այլ զմիոյ յերկոցունց ո՛չ կարէր ոք ճշգրտել զճշմարիտ ինչ, բայց առ ծանրութիւն խնդրանաց եւ անկարելեաց հաւաստի երեւէր լինելն պա-

⁶⁸ Միւթէրիքէ արաբերէն՝ զինադադար:

⁶⁹ Պարութ վառօք, խանէ պարսկերէն՝ տուն, հետեւաբար պարութիւնէն՝ վառօքի գործարան, վառօդարան:

⁷⁰ Արփուի վառօդապետ Սիմօն աղա: Մահացած է 4 Մարտ 1832-ին:

⁷¹ Զեռագրին մէջ, այս հատուածի լուսանցքին աւելցուած է հետեւեալը. «Ստուգեցաւ այս ոչ լինել այսու եղանակաւ»:

⁷² Ըուսում արաբերէն բազմիմաստ բառ՝ օրէնք, կարգ, նաեւ՝ տուրք:

տերազմին քան հաշտութեան, վասն որոյ ամենայն բնակիչք էին ի մէջ մեծի երկիւղի, ուստի ահ մեծ անկեալ էր ի վերայ ամենեցուն, ոչ միայն ռայայից, այլ եւ ի վերայ տաճկաց, զի բարուք գիտէին զոչ զդէմ ունելն իւրեան առ ռուսս, իսկ ռայայք ասէին՝ եթէ բացցի պատերազմ, լինի կործանումն աթոռոյն տաճկաց, եւ առումն Պօլսոյ, քանզի ոչ էր կարող զդէմ ունել եւ յարուցանել բանակք բազմութեան զօրաց, այլ պաշտպանէր միայն զՊօլիս, եւ պատրաստ կալ յինքեան, ուստի ի վերա հաս լինել ռուսին, անհնար թուի թողութիւն զամենայն ռայայս, բաց ի հրէից ասեն մնալ ի կենդանութիւն, այլ զամենեսին սրակոտոր առնէ, ուստի աւուրք է լալոյ, սգոյ, տրտմութեան, երկիւղի եւ այլն: Ի շրջիլ ամենեցուն ի փողոցի՝ թէ տաճկաց եւ թէ՛ ռայայից, իբրեւ յանցանաւորի ուրուք մեծի վնասու, իբրեւ թէ ի մերձակայ աւուրս գալոց է օր հանգէտ աւուր ջրհեղեղ, յորում սալաւուց ոմանց հազիւ երբեք գերծանիլ հնար է:

18 [Յուլիս 1821], Բ.շի. Մեռելոց Վարդապառի, գնալ իմոյ ի Իսկիւտար: Լուր չիք:

19 [Յուլիս 1821], բացին զամենայն մէխանէս⁷³, որք կնքեցանք ի սկզբան աւուրցս խռովութեան: Ել արձակման թուղթ աղային մերոյ: Լսի 520 տուն, կամ եալը⁷⁴, եւ օտայ⁷⁵ թէ՛ փախստէից եւ թէ՛ գլխատելոց վաճառի յարքունուստ, եւ այն գիրագին, այսինքն՝ 5000, 6000 զրուշի, եւ այլն, առաւելն 8000, որոյ արժողութիւն ի խաղաղութեան կարէր լինել ճիշ. (100.000) զռուշի⁷⁶: Բայց հազիւ երբէք գտանի ոք գնողք, զի յերկիւղէ վտանգին խոյս տան ամէնքն, եւ լսի զպատրիարգարանէն յունաց բազումք տուեալ էին զբազում դրամս ի վարձու, այսինքն հաիւրին երեք⁷⁷, ի յունաց, ի տաճկաց, ի հրէից եւ այլն, յայսոսիկ աւուրս ամենեքեան առին զդրամս իւրեանց, իսկ եօթն հազար քէսէ պարտատիրաց ոչ կարաց հատուցանել, զի չունէր ինչ, վասն որոյ ի ներքոյ այնր պարտուց անկաւ:

[4ա] Յուլիս 20 [1821], անձրեւ բազում եւ ջրային իբր ձմռան: 46 մարդ դրօշակաւ եւ փոքրիկ թօփիւ քանի ինչ բերին ի Պօլիս, եղին ի բանտի, ասեն ի Մօռայէ բերեալ են, այսօր եկեալ հրէայք ծանուցին զարձակման գրոյ ելմանէն

⁷³ Մէխանէ, աւելի ճիշդ՝ մէխանէ, պարսկերէն՝ զինետուն:

⁷⁴ Եալ պարսկերէն՝ կարողութիւն: Հոս երեւի նկատի ունի որեւէ կալում:

⁷⁵ Օտայ քրքերէն՝ սենեակ:

⁷⁶ 14 Սեպտ. 1829-ին կնքուած Ատրիանուպոլսոյ ռուս-քրական հաշտութեան պայմանագրի 8-րդ յօդուածին մէջ, Օսմանեան կառավարութեան կողմէ յոյներէն գրաւուած եւ պետութեան հաշտին վաճառուած այս կալումներուն մասին կայ առանձին յօդուած, ուր ըսուած է. «Ի ժամանակի ապստամբութեան յունաց՝ Օսմանեան տէրութիւնն զորքան տունս կամ զստացուած յունաց յափշտակեալ գրաւեալ է, զայն ամենայն ըստ ուղիղ հաշուին վնարեացէ յունաց» (Պէրպլեւան, նշ. աշխ., էջ 210):

⁷⁷ Խօսքը տոկոսով դրամ տուողներու մասին է:

աղային: Խաղաղութիւն եւ լուր չիք եւ անստոյգ: Գլխատումն տէրվիշակերպ⁷⁸ յունացի միոյ ի Ըրկաթ փազար⁷⁹, բերեալ ի Տրամայէ Բումլի:

21 [Յուլիս 1821], անձրեւ բազում ջրալի: Տարածայնութիւն, ասեն զդեսպանէ Մօսկօֆի, թէ է ճանապարհորդ, բայց քամի լինելոյ աւուր ոչ կարէ երթալ, այլ սպասէ լօտոսի⁸⁰, իսկ նաւն է պատրաստի, եւ զտուն քանչէլէրին դատարկեցին, զի լցին զեղեալս ամենայն ի նաւն, որով երեւի պատերազմ, վասն որոյ երկիւղ բազում, իսկ ի Պօլիս խաղաղութիւն: ~~Յայտ գիշերի ելանելոց է հաճի Քէրօբէն ի կղզիքն⁸¹:~~

22 [Յուլիս 1821], գլխատումն 16 ի Պօլիս եւ ի Պէշիկդաշ, մէկ ի յունաց ուռմօլտվանցի: Լուր չիք խաղաղութեան:

Գոցեցին զամենայն գինետունս զդրունս: ~~Այսօր ել հաճի Քէրօբէն:~~

23 [Յուլիս 1821], ~~դեսպանն ուռմոյ ընդ Ֆրանքիիսին գնաց ի Փէթր[ս] փորք, զի արքային ոչ հաւանել խնդրեաց զայլ իմն, ընդ որոյ խօսեացուք զնիւթոցս:~~

24 [Յուլիս 1821], այսօր գնաց հաճի Քերօբէն: Տակաւին աստ է դեսպանն, խորհուրդ եւ մտանին ի Պօլիս:

25 [Յուլիս 1821], լուր զՔարաալի քափտանն⁸² եւ զմեծ նաւն արքունի այրեալ են յոյնք, եւ ըստ ոմանց զբազում նաւս ընդ նմա ի ծովն Սպիտակ եւ այլն, եւ լուր Թէփէտէլէնլին⁸³ մտեալ ի Սէլանիք զբազում հրէայս եւ զայլազգիս սպանեալ, զքաղաքն գրաւեալ եւ նախ զանեան, մօռացիք զօրաւորք զբազում այլազգիս սպանեալ են եւ ոչ կարեն այլազգիք ի դիմի հարկանել ընդ նոցա: Այսօր բերին զգլուխ երկոցունց բղեշխից որդւոց Թէփէտէլէնլիին ի Քէօթիւահեայէ:

Պինիշ թագաւորին ի Պէպէկ: Խաղաղութիւն ի Պօլիս, դեսպանն ուռմի տալաւին աստ է, եւ լուր զարքունի իրողութեանց չիք:

26 [Յուլիս 1821], Գշ.ի իջաք ի ենի Խաբու գալն մեր ի Միջագիւղէ:

⁷⁸ Տէրվիշակերպ, տէրվիշ պարսկերէն՝ աղփատ, չփառ, նաեւ՝ բարի ու պարզունակ մարդ:

⁷⁹ Ըրկաթ փազար՝ Կ. Պոլսոյ շուկաներէն, որ ըստ երեւոյթին մահապատիժներու գործադրման վայր եղած է, որովհետեւ 5 Սեպտ. 1820-ին հոն գլխատուած է Կեսարացի Յակոբը (Պէթպէրեան, նշ. աշխ., էջ 460):

⁸⁰ Լոտոս, աւելի ճիշդ՝ նօտոս, յունարէն՝ հաւաային ֆամի:

⁸¹ Հոս եւ աւելի վար, հեղինակը երբեմն բառ մը կամ նախադասութիւն մը գրելէ ետք, գրածը ջնջած է: Մենք պահած ենք զանոնք այնպէս ինչպէս որ է բնագրին մէջ:

⁸² Քափտան իտալերէնէ (capitano) փոխառեալ քրքերէն՝ նաւապետ («Վափոտան»)ին աղաւղուած ձեւը):

⁸³ Թէփէտէլէնլի Ալի փաշա, որ ապստամբած է Օսմանեան տէրութեան դէմ: Իր լուսնայափոխ Գասպար ամիրա Զարազեանը 29 Ապրիլ 1821-ին կախաղան բարձրացուած է կառավարութեան կողմէ՝ «ի պատճառս լինելոյ հատաւանաւ Տէփէտէլէնլի Ալի փաշային» (Պէթպէրեան, նշ. աշխ., էջ 175, 465):

27 [Յուլիս 1821], ասեն զՁաբան Օղլուէ⁸⁴ գալ բազում զօրօք եւ անցեալ ի Պէյքօզէ նստիլ ի Տավութ Փաշա, եւ ասեն զարքունի նաւելոց հնգեցուն այրիլ ի յունաց եւ այլն: Այսօր վիրաւորեաց ոմն ի տաճկաց զորդի քանչէլէրի Անգղիոյ դեսպանին:

28 [Յուլիս 1821], բերին ի Պօլիս զերեսուն եւ երիս գերի ի յունաց ի Սիւլիստիէ:

Ստուգեն զարքունի նաւուց ամենեցուն այրիլ ի յունաց Սպիտակ ծովու առնթեր Սուսամ կղզւոյն, վասն որոյ արքունիք ի մէջ մեծի սգոյ եւ տրտմութեան, զի զոր ինչ նաւ էր արքունի նոքա էին գրեթէ, իսկ այժմ ի Պօլիս երեք ամպարլը երեք նաւս, եւ վեց երկու ամպարլը: Այսքան խաղաղութիւն ի Պօլիս, բայց երկիւղ բազում ի սիրտս ամենեցուն եւ լռութիւն յամենեսեանն: Ի կողմանէ Պուլտանու ոչինչ լսի, եւ ոչ արքունիք զիր ինչ արտադրեն զնոցանէ, եւ ոչ ի Մօսկօֆէ լսի ինչ: Տակաւին աստ է դեսպանն: ԶՔարաալի քափտանէ ասեն գերի անկանիլ ի ձեռս յունաց:

31 [Յուլիս 1821], խորհուրդ մեծ ի դուռն տեառն ենիչէրի զօրաց: Ամենայն գլխաւորք զօրաց եւ մեծամեծք արքունիք եւ եպարքոս ի նմա: Լսի թէ ի գալ նեմցէ վաճառականի նաւու ի Սպիտակ ծովէ՝ արքունի նաւք տաճկաց ըմբռնեալ եւ զամենայն այրս որք ի նմա սպանեալ եւ 24 հազար ըրեալ⁸⁵ կայր ի նաւն՝ գրաւեալ են, յանկարծ հասանել ի վերայ արքունի նաւուցն անգղիացւոց՝ ըմբռնեալ է զգործողսն զչարիս եւ զյափշտակութիւն առեալ ի ձեռաց նոցա, եւ զնոսին կապանօք եղեալ ի նաւն իւր՝ ազդ արար տէրութեան տաճկաց բազում նախատական բանիւք:

Օգոստոս 1 [1821], գլխատումն ի Պօլիս 36, ի Սիլիստիրայէ, յորոց շորեք հինգ գլխաւորք Իզմիր քաղաքին, եւ 6 ի Պօլազ Իչին:

Յուլիս 29 [1821], Ուրբաթ, գնաց դեսպանն Ռուսոյ թէպէտ խաղաղութեամբ, բայց երկիւղ բազում ի սիրտս ամենեցուն, վասն երթալոյ դեսպանին եւ վասն պաշարման թշնամեաց զերկրաւ օսմանեան, քանզի միւս եղբայր տէրութիւնք ռուսի, որ յարեւելս ունէր բնակութիւն ի ժամանակաց ինչ, այժմ ասեն ունի յառաջդիմութիւն յարեւելից դէպ ի յարեւմուտս՝ կոյս Վանայ եւ Ղարսի, եւ ասեն զքանի ինչ պարիսպ օսմանեան գրաւեալ է, վասն որոյ բազում բղէշս զօրօք բազմօք գնան դէպ ուղիղ ընդ այն:

4 [Օգոստոս 1821], այր մի ի յունաց մտեալ ի մզկիթ իմն Պօլսոյ, զամենայն

⁸⁴ Մուհամմէտ Ճալալօղլուին Ձաբան (Չոպան) Օղլու փաշա: Ծնած է Պոզոնով: Եղած է կուսակալ Սեբաստիոյ, Տիրապէֆիի, Հալէպի, Կարնոյ, Ատանայի, եւ այլն: Հալէպի կուսակալութեան շրջանին հաշուեյարդար տեսած է տեղոյն ենիչէրիներու ղեկավարներուն հետ ու բոլորը սպաննած: Ծանօթ է որպէս դաժան ու խստաբարոյ կառավարիչ: Մահացած է 19 նոյ. 1846-ին:

⁸⁵ Ըրեալ կամ ըրալ՝ արժաքեայ դրամատեսակ որ կ'արժէր 4 ֆրանկ:

կանթեղս նմին ջաղջախեաց փայտիւ, եւ ըմբռնեալ զնա մատուցին ի դուռն եպարքոսին, ուր խոստովան եղեալ է, թէ քառասուն մարդիք եմք մեք՝ որք խորհեցաք առնել զայս գործ:

5 [Օգոստոս 1821], արքայն ետ հրաման նաւուց ցորենոյ երթալ յԵւրոպիայ, վասն որոյ գնացին ի ծով Սպիտակ նաւ ցորենոյ երիւր սինով 15 նաւ:

|4բ| Օգոստոս 5 [1821], գլխատեցին զայրն ի Ախսարայ, որ մտեալ ի մզկիթն՝ զկանթեղսն կոտորեաց: Զամենայն պարութս պարութխանէին բերեալ Շաքմուրանին, ի վայրի ինչ Իսկիւտարու: Լսի թէ զքաղաքն Վան գրաւեալ է ուսն: Անձրեւ:

6 [Օգոստոս 1821], ամպ խոնաւ եւ շուրջանակի քամի: Բազում նաւք ցորենոյ գնան ի Սպիտակ ծովու, ի գիշերի հրկէզ սակաւ ինչ, ի Այվանսարայ: Լուր չիք, խաղաղութիւն:

9 [Օգոստոս 1821], եղաք գիր յարքունուստ առ պատրիարքն յունաց, թէ «գրեցի զամենայն յանցանս պօլսեցւոց, վասն որոյ յայսմ հետէ մի՛ երկնչիցեն, այլ ի սեփհական գործս իւրեանց եղիցին իւրաքանչիւր ոք աներկբայ մտօք, եւ աղօթս արասցեն զկենաց արքային, որ ներեաց զաններելի յանցանս նոցա, եւ կատարեսչիք զամենայն արարողութիւնս ծեսիւ եւ կրօնից ձերոց, ըստ որոյ ի սկզբանէ անտի կատարէիք եւ մի՛ արգելուցուք զժամակոչ ձեր գոչել ի փողոցի ժողովրդեան ձեր գալ յեկեղեցիսն»: Զայդ թուղթ արքունի ընթերցաւ պատրիարքն առաջի մեծամեծաց ազգին յաւուր Ուրբաթու յՕգոստոս 5, եւ հրատարակեաց զգիր յամենայն եկեղեցիս Պօլսոյ եւ ի գիւղօրէս նորին ընթեռնուլ զգիրն յաւուր առաջիկայ Կիւրակէի: Լսի ըստ ոմանց, թէ յարքունի թուղթն գրեալ էր այս ինչ՝ թէ «գրեա՛ թուղթ նգովից եւ առաքեա՛ յամենայն կղզիս ապստամբելոց՝ հնազանդիլ արքային, որպէս զի արքայն ներեաց զյանցանս ձեր, յայսմ հետէ ժողովուրդ էք նորին, եւ նա գթածաբար թագաւոր ի վերայ ձեր, ապա եթէ ոչ հնազանդիք եւ կայք յըմբոստումն յանհնազանդութեան, գիտասչիք, որքան ազգ են յունաց ի Պօլիս եւ յԱնատոլու՝ զամենայն զնոսին սպանից եւ տամ ճարակ սրոյ իմոյ, հուսկ զկնի բազմութեամբ յարուցուից ի վերայ ձեր պատերազմ, որով ոչ կարէք զերծանիլ ի ձեռաց իմոց»: Բազում նաւք ցորենոյ երթան ի ծով Սպիտակ: Չիք այլ ինչ լուր զարքունի իրողութեանց, եւ խաղաղութիւն ի Պօլիս: Այս ինչ հրատարակի, թէ երկու նաւ յունաց շրջէին յիմիք ուրեք ի ծով Սպիտակն, ի տեսանել արքունի ութն նաւուց օսմանցւոց յարձակին ի վերայ նոցա, եւ նաւուց յունաց խոյս տուեալ փախչի յերեսաց նաւուցն այլազգեաց, եւ նաւք յունաց թեթեւ գոլով երթան եւ անցանեն ընդ ծովով ուրեք, ուր յատակ ծովուն ոչ խորին քան զչափ միոյ մարդոյ, ուր հասեալ արքունի նաւուց տաճկաց նստին ի վերայ աւազոյ յատակի ծովուն, զոր տեսեալ ապստամբաց բազում նաւօք շուրջանակի պարառեալ զնոքիմբք կան: Եւ զՔարաալի քափտանէ ասեն գերի անկանիլ ի ձեռս յունաց, քանզի յոյնք զքանի ինչ նաւս տաճկաց ըմբռնեալ են, եւ զամենայն

արս տաճկաց սպանեալ, զհանդերձ տաճկաց զգեցեալ, եւ զհանդերձ իւրեանց զգեցուցին մեռելոց տաճկաց, եւ զոր եւ կախեալ զնաւովք եւ մտեալ յայն նաւն, իսկ տեսեալ Քարաալի քափտանին ի հեռուստ, թէ է նաւ արքունի տաճկաց, եւ զքնեալ դիտակաւ զարսն որք ի միջի նաւուն են տաճիկք, քանզի զգեստ ունէին տաճկի, եւ զարսն որք կախեալ էին զնաւովք մարդիք էին յունաց: | 5ա | Քանզի զկերպարանս ունէին յունաց, վասն որոյ ասաց ի մտի թէ «այս ինչ արքունի նաւք մեր յաղթեցին զնաւս յունաց, յոր սակս կախեալ կան յոյնք զնաւովք մերովք, արդ պատրաստեցէք զՖիլիքայն երթալ, ստուգեսցուք զեղանակ յաղթութեան», իսկ ի մերձ լինել նաւուն ողջոյն տուեալ եւ եմուտ ի նաւ, եւ յոյնք, որք կային զգեստոք տաճկաց, կապեցին զՔարաալի քափտանն եւ ոչ թողին զնա դառնալ անդրէն ի նաւն իւր, կարծի յոմանց գերի անկանիլ, եւ ըստ ոմանց թէ լինել կենդանի մեռանիլ:

10 [0գոստոս 1821], եկն դադար ի Բումէլլիէ, ի դուռն տեառն ենիշերի զօրաց եբեր զգիր յերից բդեշխից օսմանցւոց, որք բազմօք կային ի Պապատաղի, քանզի պատմէ կարմրագոյն զգեստիւք զօրք բազումք Մօսկօֆի անցեալ առ Թունայ գետաւ ի կողմն զօրաց օսմանցւոց եւ հասեալ ի Պապատաղին, պատերազմեալ են ընդ զօրաց տաճկաց, եւ սպանեալ զերեսուն եւ վեց հազար զօրս տաճկաց, յոյր սակս խնդրեալ են բդեշխք յարքայէն զօգնութիւն, զի ոչ կարեմք տոկալ եւ ի դիմի հարկանել նոցա, զի զօրք Մօսկօֆին ամենեւին ոչ դառնայ ընդ կրունկն կոյս եւ հայէ հետուստ կողմն իւր, թէեւ բազումք մեռանիցին ի նոցանէ, այլ կենդանիք նոցա կոխելով զգիր մեռելոց զօրաց իւրեանց՝ յառաջագէմ լինեն ի վերայ մեր, եւ այլն, իսկ ի Սպիտակ ծովէ լսի, թէ ամենայն տէրութիւնք հանին զծովակալ բդեշխն իւրեանց ի Սպիտակ ծով, ութսուն արքունի նաւ Անգլիայ տէրութեան եւ ծովակալ բդեշխն ընդ նմա, վաթսուն գաղիացւոց տէրութեան՝ ծովակալն ընդ նմա, եւ յիսուն նեմցէ տէրութեան, ծովակալով հանդերձ:

Եւ նաւք յունաց զուլթն արքունի նաւս տաճկաց այրեալ են եւ զերկուս ըմբռնեալ, եւ զՔարաալին ընդ նոսին, եւ յոյր սակս մնացորդ նոցա փախուստ տուեալ եկին ի Չանախալէսին, եւ նաւք որք ի վերայ Թէփէտէլէնիյին՝ պաշարեալ կան ի Քօրֆէս կոչեցեալ ետեղ ի յունաց, ազգ յունաց ի ծով Սպիտակ յոյժ զօրաւորք, եւ տաճիկք ընկճեալ ի նոսին, նոյնպէս ռուսն յոյժ զօրաւոր ի Բումէլլի, եւ զօրք տաճկաց ընկճեալք ի նոսին, եւ յոյր սակս թէ տացէ խաղաղութիւն ի Պօլիս, բայց երկիւր բազում ի սիրտս ամենեցուն, մանաւանդ ի սիրտս արքունի նախարարաց, եւ հասարակ ժողովրդոց այլազգեաց, եւ ռայայից ամենեցուն, զի է օր լաւոյ, օր սգոյ, տրտմութեան, երկիւղի, իբրեւ թէ մերձ է օր կատարածի եւ վախճանի աշխարհիս, զորս միտք այսպէս երեւակայէ:

9 [0գոստոս 1821], հրկէզ ի Պէյօղլու ի վիճակ տաճկաց Աղայ Ճամիսիյին ի ցերեկի իբրեւ հարիւր տուն չափ երիւք ժամօք, քանզի սաստիկ քամի շնչէր, ու զԿիրիթէ համբաւեն գրաւեալ յունաց ամենայն բնակչօք, քանզի յառաջն տա-

ճիկք քսանեւհինգ հազար յոյն սրակոտոր արարին ի քաղաքն զբնակիչ յոյնս, զայս լուեալ համօրէն գիւղօրէից յունաց, որ բազմօք լի էին զքաղաքաւ Կիրիտու, եւ հասեալ ի վերայ նոցա երեսուն հազար զօրօք, սպանեալ են զազգ տաճկաց իբր յիսուն հազար, ըստ որս ոչ կարացեալ տոկալ ազգին տաճկաց, անձնատուր եղեն յունաց, վասն որոյ յոյնք գրաւեալ զայն քաղաք՝ նստին յայն, եւ այլն:

11 [Օգոստոս 1821], եշ.ի ժամ 9 մուտ աղային մերոյ ի տուն իւր:

|5բ| Օգոստոս 14 [1821], խորհուրդ մեծ ի դուռն տեառն ենիչերի զօրաց ամենայն գլխաւորաց զօրաց գնդին եւ ամենայն նախարարաց եւ դենպետաց, քանզի լսի, թէ ամենայն զօրք բանակին, որք կային ի պահ[պ]անութենէ սահմանի իւրեանց ի Պապատաղի, դարձեալ անդրէն գան ի Պօլիս, յոյլ յաղագս ժողով, եւ լսի թէ զբազում վարպետս զօրաց առաքին առ նոսա առ հետս նահանջելոյ, ի խորհրդոց իւրեանց, բաց վասն այսր ամենայն բնակիչք՝ մանաւանդ ռայայք զսիրտ ունէին սգոյ, տրտմութեան, լալոյ, եւ այլն, զի ի կարծիս էին, թէ ի գալ նոցա աստ սրակոտոր առնեն զամենայն ռայայ բնակիչս քաղաքին Պօլսոյ, եւ այլն:

Ի ծով Սպիտակ եղեալ արքունի նաւք տաճկաց՝ պաշարեալ ի յունաց ի տեղի ինչ, եւ բազումք ընկըղմեալ կամ այրեալ ի նոցանէ, եւ այլն:

16 [Օգոստոս 1821], քսորեցին ենիչերի աղայն, ստուգեցաւ ոչ լինել այնպէս, զի եկին մտին որք էին 100 մարդ:

15 [Օգոստոս 1821], գիր արքունի ընթերցաւ յամենայն խուլլախս⁸⁶ ի սաստկացուցումն զինաց:

Երեք նաւ արքունի, մէկ ալապանտայ⁸⁷ գնաց ի Չանախսալէսին:

18 [Օգոստոս 1821], գլխատեցին զոմն ի հայոց օտապաշի⁸⁸ վանեցի, վասն հայհոյելոյ հաւատոյ ուրուք:

20 [Օգոստոս 1821], գիր արքունի ընթերցաւ ի մզկիթսն եւ ի պէզէստէնն, մինչեւ ցարդ չեղաք հաստ զշարժառիթն ապստամբելոյ յունաց, այժմ ծանեաք, թէ ռուսն հաւատակից գոլով ընդ նոսին, շարժեաց զնոսին յայս իրողութիւն, որպէս նոյն իսկ գիր ըրուին վկայէ, արդ՝ նոքա, որք այլ եւ ազգ գոլով պնդեն սիրով սակս գոլով նոցա ընդ միով կրօնիւ, ապա մեզ որչափ առաւել, որք ոչ եմք այլեւայլ ազգ, այլ մի ազգ, ընդ միով կրօնիւ, ապա այսուհետեւ մի՛ իցեն ի ձեզ հերձուած, ոմն ասել զինքենէ ենիչերի գոլ, եւ ոմն թօփճի⁸⁹, եւ ոմն թուլումպաճի⁹⁰

⁸⁶ Խուլլախ քրքերէն՝ պահակ, նաւն՝ պահականոց, ինչպէս գործածուած է հոս:

⁸⁷ Ալապանտա, իտալերէն՝ երկու կողմերէն հրանօթով ռումբ արձակող պատերազմական նաւ, քնդանօթակիր նաւ (Պետրոս Զեմի Կարապետեան, Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Կ. Պոլիս, տպգր. Արշակ Կարօեան, 1912, էջ 42):

⁸⁸ Օտապաշի քրքերէն՝ սենեկապետ, իջեւանատուներու (խաներու) մէջ ծառայող անձ:

⁸⁹ Թօփ քրքերէն՝ քնդանօթ, ինչպէս յիշուեցաւ վերեւ, իսկ թօփճի՝ քօղանօթաձիգ:

⁹⁰ Թուլումպաճի քրքերէն՝ ջրհանկիր, հրէշ:

եւ այլն, այլ ամենայն դուք մի էք, վասն որոյ պնդեցէք սիրով ի մի մարմին, զգոյշ եւ պատրաստ լերուք ի զինակրուծին, խնամով զգէնան կրեսչիք ի վերայ ձեր միշտ, եւ այլն:

Իսկ լուր ստոյգ չիք եւ ոչ գործ ինչ երեւելի, այլ ի Պօլիս խաղաղութիւն, բայց երկիւղ բազում ի սիրտս ամենեցուն, վասն իրողութեան ոչ կերպաւորելոյ ի տեսակ ինչ, դադարումն վաճառաց եւ սղագին իրք վաճառին դիւրին գնով, որպէսզի 50 ղոռշանոց 30 ղոռշ, ի Պուրսայ վաճառել կամին իփէկն⁹¹ 60 ղոռշ, բայց ոչ ոք գնէ: Յամէն եւ. ի արքայն գնայ ի զբօսանս, այսինքն՝ ի պինիշ, լուեւայն խորհին նախարարք անդ:

Լսի յոմանց պարսից տէրութիւն մերձեցաւ ի քաղաքն Վան, եւ ի Պաղտաթ, եւ ռուսն ի Ալիւրլիսայ, եւ ի Սպիտակ ծովէ ոչինչ լուր:

60 ալր ի յունաց զօրք կալան ի գիւղօրէից եդին ի դէրսխանէն ազատեցին: 24 [Օգոստոս 1821], գլխատումն ի յունաց բանտարկելոց՝ 12 ի Պօլիս, 6 ի Պօղազիշի, 2 թօփ, 1 ճերմակ դրօշակ, 240 գերի բերին ի Պօլիս ի Ռումէլլիէ: Խաղաղութիւն եւ լուր ստոյգ չիք:

Երկու փոքրիկ նաւ ըմբռնեալ ի Իմօզէ Չանախիսալէսիյէն ապստամբ յունաց, որք ի ճանապարհի գալստեան աղային մերոյ, ետուն սակաւ ինչ վնաս:

[6ա] Օգոստոս 31 [1821], ի Լրամազան պայրամէ մինչեւ ցարդ թէպէտ գլխատումն եղեւ, բայց խաղաղութիւն, բայց յայս օր վերստին սաստկացաւ խռովութիւն, քանզի զարթեան երեւակայական վտանգ եւ երկիւղ, եւ խորհուրդ ի միտս երկուց կողմանց, ըռայայից եւ այլազգեաց, յաճախէր ի լեզուս այլազգեաց ռամկաց եւ սրիկայից, երբ լինիցի սրածութիւն ի մէջ ռայայից, եւ հրատարակիր, թէ արքայն զթուղթ հարկին ոչ կամի տալ բնակչաց յունաց, որ զկնի տասն աւուր օր էր տալոյ, զի ոչ ընդունէ զռայայութիւն նոցին, այլ հալածելոց իցէ ի բաց վտարելով զամենայն բնակիչս ի յունաց, յայսմ երկիւղ բազում ի սիրտս յունաց, գուցէ հանեալ ի դուրս քան զքաղաքն սպանիցէ զամենեսինս, եւ այսպէս երկիւղ ի սիրտս ամենեցուն բազում, թէպէտ չիք կողոպտումն եւ սրակոտորումն:

Գիր արքունի ընթերցաւ ի պէտէստէնն, բայց գաղտնեօք իմն, զի ոչ զոք ի ռայայից եւ ի հրէից թողին ի զննութիւն լինել բանից թղթոյն, յայսցանէ երկիւղ բազում եւ գիր արքունի ընթերցաւ ի մզկիթսն ի սաստկացումն զինուց, զի զգուշութեամբ զինակրեսցին եւ այլն:

Սեպտեմբեր 1 [1821], գլխատումն 12, երեքն ի կերպ տէրվիշի եւ ի Պօղազիշի:

Վեց թօրպայ⁹² ականջ բերին ի Ռումէլլիէ:

⁹¹ Իփէկ, քրֆերէն՝ մետաքս:

⁹² Թօրպայ քրֆերէն՝ տոպրակ:

|6բ| Սեպտեմբեր 6 [1821], ի գիշերի էֆէնտուլի Եօղի աղբարն, որ էր իբր ի բանտի ի զարբհանէն⁹³, ընկեց զինքն յաւազանն զարբհանէին խեղդեցաւ⁹⁴, եւ զորդիսն որք էին ի բանտ զարբհանէին, իշուցին ի պօստանճիյի պաշիյին բուրնուն⁹⁵:

Ձիք ինչ լուր ստոյգ: Զթուղթ հարկին ետուն ռայայից եւ յունաց բնակչաց ոչինչ յաւելլով զգին, եւ առաքեցին ի տիյեզերս:

Յոյնք ի նոյն զօրաւորութեան կան Մօռայու եւ Կիրիտու եւ Սուսամ կղզւոյն, իսկ պէյն բռնաւոր փախեալ է ի Մաճառ:

7 [Սեպտեմբեր 1821], թաղեցին զմարմին էֆէնտուլիին ի Օրթագիւղ, գերեզմանն եկեղեցւոյ նոցա:

10 [Սեպտեմբեր 1821], սկսան գրել զիւրաքանչիւր տունս յունաց եւ զանձինս իւրաքանչիւրոց արանց եւ կանանց, պատճառն յանյայտ:

Կախեցին զոմն ի յունաց ի Պարմախ խաբուն⁹⁶, ութն արս բերին ի Կեսարիոյ ի յունաց, յորոց մինն կախեցին եւ զեօթանսն ի թի նաւատեղաց առաքեցին:

Ոչինչ լուր, բայց կարծեօք իմն յաճախ տարածայնի ի լեզուս բոլորեցուն, թէ խաղաղութիւն եւ հաշտութիւն, բայց չիք երեւոյթ երեւելի ոչինչ իրաց, եւ ոչ նոր իմն տարածայնութիւն: Բայց զինակրութիւն իւրաքանչիւր անձանց տաճկաց յոյժ սաստիկ, զի գրութիւն ի միջոցի չորից աւուրց առաքէր թուղթ ի սաստկացուցումն զգուշութեամբ կելոյ ի զինակրութիւն, զի ոչ ոք ասէ անզգաստ եղեալ ձգեսցի զզինաւորութիւն:

13 [Սեպտեմբեր 1821], ժողով ի պատրիարգարանն եկեղեցականաց:

14 [Սեպտեմբեր 1821], ժողով մեծ ի պատրիարգարանն ամենայն ամիրայից եւ զլիաւորաց էսնաֆից: Արձակեցին հայք զամենայն ծառայս յունաց ի տանէ իւրեանց, արս եւ կանայս, հրամանաւ տէրութեան:

10 [Սեպտեմբեր 1821], խնդրեաց ըէյիզ⁹⁷ էֆէնտին զպատրիարգն հայոց, ի գալլն իւր որ ի Միշագիւղ, եւ նա գնացեալ անդ:

⁹³ Զարբհանէ՝ փողերանոց:

⁹⁴ Պէրպէրեան այլ կերպ նկարագրած է ասոր մահը. «զԱֆէնտուլի Եօղի հատաւաճառն փողերանոցին՝ խեղդամահ արարեալ ի գիշերի՝ ընկեցին յաւազանն մեծի պարտիզին, եւ որպէս թէ խեղագարեալ՝ ինքնին ընկեցեալ է զինքն անդ՝ համբաւեցին»: Պէրպէրեան դէպքին թուական տուած է 12 Յուլիս 1821 (Պէրպէրեան, նշ. աշխ., էջ 466):

⁹⁵ Հաւանաբար «Պօստանճի պաշիին» ենթակայ տանջարան մըն է, յիշուած նաեւ Պէրպէրեանի մօտ՝ այսպէս. «... եւ բազումք ի բանտարգելոցն մատնեցան ի տանջանարանս Պօսթան պաշիին...» (Պէրպէրեան, նշ. աշխ. էջ 165, 460):

⁹⁶ Պարմախ կամ Բարմաք խաբուն՝ Կ. Պոլսոյ դռներէն, որ ըստ երեւոյթին մահապատիժներու գործադրման վայր եղած է. 8 Ապրիլ 1820-ին հոն կախաղան բարձրացուած է Սեւանիկի յոյն մետրոպոլիտը, իսկ 5 Սեպտ. 1820-ին երկու հայեր՝ պատանի Ագարիան (Եղիագար) եւ «ուրացեալն սարկաւագ»ը (Պէրպէրեան, նշ. աշխ. էջ 169, 174, 460, 463):

⁹⁷ Ըէյիզ, արաբերէն՝ մեծատուր:

11 [Սեպտեմբեր 1821], վասն այսր, յառաւօտու Կիրակի քարոզ ասաց յատենի, թէ հրամանաւ տէրութեան մի՛ իցէ ի տունս հայոց օտարազգի ի ծառայութեան, եւ հայն մի՛ բնակեացի ի տունս օտարազգաց, եւ մի՛ օտարազգն բնակեցին ի տունս հայոց, եւ մի՛ լիցի ի տունս հայոց ֆրանգ, եւ մի՛ հայն ի տունս ֆրանգի բնակեացի, եւ մի՛ ոք փոփոխիցէ զսովորական հանդերձս իւր, ամենայն ոք ըստ սովորութեան եւ ըստ յատկութեան ազգին իւրում զգեցցի, եւ մի՛ ոք կերպափոխեալ գաղտ երթիցէ յերկիր օտար՝ իբրեւ թէ փախնուցու, այլ եթէ ունիցի գործ հարկաւոր յերկիր օտար՝ եկեալ ասացէ:

MIHRAN MINASSIAN

UNPUBLISHED CHRONICLE OF THE GREEK UPRISING OF 1821

Key words: Ottoman Empire, Greece, Greeks, Greek uprising of 1821, Constantinople, Armenians of Constantinople, chronicle.

The article presents a previously unpublished chronicle by an anonymous author (Yeghishe Charents Museum of Literature and Arts in Yerevan, Toros Azadian Fond, 77/III, 6 sheets, Grabar) about the events in Constantinople during the days of the beginning of the Greek uprising, June 30 – September 14, 1821.

The described period is rich in historical events while the evidences in Armenian are not numerous.

The chronicle contains extensive information about battles, sea skirmishes, murders, abductions, imprisonments, work on galleys, confiscations and sales of property, etc.

It is clear from the chronicle that the Armenians of Constantinople were not aloof from the events and suffered from repressions, becoming victims of pogroms and confiscations. However, it is the Greeks living in Constantinople and in other areas of the empire, who became a direct target of the Ottoman government and the fanatical crowd.

The chronicle has been submitted for publication without any change. It is accompanied by a short introduction and notes in which, in particular, explanations of words and terms in Arabic and Turkish are given.

МИРАН МИНАСЯН

**НЕОПУБЛИКОВАННАЯ ХРОНИКА ПЕРИОДА ГРЕЧЕСКОГО
ВОССТАНИЯ 1821 ГОДА**

Ключевые слова: Османская империя, Греция, греки, Греческое восстание 1821 г., Константинополь, константинопольские армяне, хроника.

В статье представлена ранее неопубликованная хроника анонимного автора (Музей литературы и искусства имени Егише Чаренца, Ереван, Фонд Тороса Азатяна, 77/III, 6 листов, грабар) о событиях в Константинополе в дни начала Греческого восстания, за период с 30 июня по 14 сентября 1821 г. Хроника представляет интерес главным образом в силу того, что описываемый период богат на исторические события, но свидетельства о них на армянском языке немногочисленны.

Хроника содержит сведения о сражениях, морских стычках, убийствах, похищениях, тюремных заключениях, ссылках на галеры, конфискациях и продажах имущества и т.д.

Из нее явствует, что константинопольские армяне не остались в стороне от событий и также подверглись репрессиям, став жертвами погромов и конфискаций. Однако потери армян не идут ни в какое сравнение с потерями греков, так как проживавшие в Константинополе и в других областях империи греки стали прямой мишенью для османского правительства и фанатично настроенной толпы.

Хроника публикуется без изменений. К ней приложены краткое вступление и примечания, в которых, в частности, даны объяснения часто встречающихся слов и терминов на арабском и турецком языках.